Theodor Hristea

CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI DICȚIONAR ETIMOLOGIC: **CDER**

I. PRECIZĂRI INTRODUCTIVE

1. De aproximativ patru decenii, sunt pur şi simplu obsedat de ideea că ceva nu este clar şi nici normal în cazul importantului dicționar de care mă ocup aici. Pentru a dovedi cum am ajuns la obsedanta concluzie, voi aduce în sprijinul ei argumente de ordin logic şi mai ales lingvistic, despre care – până la proba contrară – înclin să cred că ele nu suportă o replică serioasă, adică obiectivă şi suficient de motivată din punct de vedere ştiințific. Scriind, *după îndelungi ezitări*, tot ceea ce urmează, îi invit insistent şi pe alți utilizatori competenți ai acestui dicționar să spună deschis ce gândesc despre CDER şi ce ştiu mai mult decât mine (ori decât noi toți) despre felul în care a fost realizat acest „*cel mai bun dicționar etimologic integral al limbii române*" (considerat astfel chiar de către unii specialişti; vezi DER, p. 5).

2. Ca operă a unui singur om, *Diccionario Etimológico Rumano* impresionează, într-adevăr, prin dimensiunile lui (aproape **1200** de pagini), precum şi prin ampla documentare care îi stă la bază şi care – lucru extrem de important – în imensa ei majoritate este anterioară anului **1950**! Apărut, inițial, în şase *fascicule* + *indici* (la Universitatea din La Laguna, în seria „Biblioteca Filologica, 1958–1959), acest dicționar n-a devenit cunoscut unui public mai larg decât în urma eforturilor lăudabile a două cercetătoare ştiințifice care l-au tradus în limba română şi cărora nu putem decât să le fim recunoscători pentru versiunea românească oferită[1]. Din „nota asupra ediției" (semnată de *Tudora Şandru Mehedinți* şi *Magdalena Popescu Marin*) rezultă cât se poate de clar că „pentru a respecta dorința expresă a lui Ciorănescu", cele două traducătoare s-au străduit să realizeze o transpunere „cât mai fidelă a originalului", ceea ce presupune, printre altele, chiar păstrarea unor evidente greşeli de conținut ştiințific. După părerea lui Ciorănescu (exprimată într-o

[1] Vezi Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită şi traducere din limba spaniolă de Tudora Şandru Mehedinți şi Magdalena Popescu Marin, Editura SAECULUM I. O., Bucureşti, 2001. Deşi (pe baza mai vechilor mele observații) voi trimite, de obicei, la forma originală a acestui dicționar (abreviat *CDER*), menționez că, ori de câte ori a fost cazul, am consultat şi versiunea românească a lucrării în discuție (abreviată: *DER*).

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

scrisoare citată de traducătoare) aceste greşeli n-ar reprezenta chiar o „ruşine", ci numai „o fază a ştiinţei". „*Hasdeu e departe de noi şi totuşi foarte aproape*..." continuă Ciorănescu şi apoi conchide: „*Repet că pentru mine soluţia bună e reproducerea textului aşa cum e*" (vezi versiunea românească citată, p. 5).

3. Fără a intra, deocamdată, în detalii, subliniez că, încă de la primele mele contacte cu acest dicţionar (contacte care datează din anul 1967), am început să fiu stăpânit de două sentimente contradictorii, pe care şi astăzi le manifest cu o intensitate mereu crescândă. Ele oscilează între sincera admiraţie faţă de uriaşa cantitate de informaţii care există în CDER şi impresia deloc favorabilă pe care ţi-o lasă numeroasele şi evidentele erori constatate în această lucrare lexicografică. Aceste erori mi se par cu atât mai surprinzătoare, cu cât ele se întâlnesc la un autor despre care se presupune că a parcurs şi a asimilat, în mod corect, cea mai mare parte din vasta bibliografie de specialitate citată în cuprinsul dicţionarului. La examinarea unora dintre erorile pe care le am în vedere nu voi trece, desigur, înainte de a mai spune că familiarizarea treptată cu tot ceea ce conţine CDER, precum şi cunoaşterea celorlalte preocupări importante ale autorului m-au obligat să-mi pun noi întrebări, cărora nici astăzi n-aş putea să le dau răspunsuri cu adevărat satisfăcătoare. Astfel, nu o dată m-am întrebat cum a fost posibil ca autorul dicţionarului analizat să se realizeze cu succes în două domenii atât de vaste, de complicate şi de diferite cum sunt *literatura comparată* (cu specială referire la cea *spaniolă*) şi *cercetarea etimologică românească*. Pe de altă parte, oricine se mai poate întreba de ce pasiunea pentru etimologie a lui Ciorănescu nu s-a manifestat în niciun fel înainte de apariţia dicţionarului pe care îl semnează. Precum se ştie, până la tipărirea acestei impunătoare lucrări lexicografice, autorul ei n-a publicat măcar o pagină de etimologie generală sau românească. Ar mai fi de adăugat că, nici după ce a apărut CDER, pasiunea pentru etimologie a autorului său nu s-a mai făcut simţită aproape deloc, iar, finalmente, a dispărut cu desăvârşire stingându-se asemenea unei lumânări aprinse pe un mormânt. Este un lucru cunoscut că Ciorănescu a mai trăit aproape **patru decenii** după ce şi-a văzut dicţionarul tipărit, dar, în toată această perioadă, el n-a întreprins nimic serios pentru a-şi aduce dicţionarul la zi şi mai ales pentru a elimina din el o serie de erori evidente. Câteva dintre ele vor fi semnalate şi analizate mai departe, însă nu înainte de a discuta o altă problemă strâns legată de acest dicţionar şi de autorul lui. E vorba de faptul că ceea ce impresionează (uneori până la uimire) este valoarea documentară a dicţionarului în discuţie, care înregistrează aşa de multe fapte de limbă şi citează atât de multe surse (adeseori greu accesibile), încât nu poţi avea decât admiraţie şi recunoştinţă pentru cel care îţi pune la dispoziţie o asemenea lucrare densă şi, în general, riguros alcătuită, chiar dacă, din păcate, ea este serios viciată de existenţa unor soluţii etimologice pe cât de originale, pe atât de eronate.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

II. PROBLEMA DOCUMENTĂRII ÎN CDER

1. Am fost întotdeauna convins că adunarea materialului faptic, informarea teoretică minuțioasă şi apoi redactarea propriu-zisă a unui bun dicționar (care este, în acelaşi timp, *explicativ* şi *etimologic*) constituie un lucru extrem de dificil şi numai arareori întâlnit în practica lexicografică. Colaborând la patru dintre cele mai importante dicționare româneşti (inclusiv la DLR) şi cunoscând, de asemenea, mărturiile celor mai de seamă lexicografi români şi străini (B. P. Hasdeu, Sextil Puşcariu, I.-A. Candrea, Émile Littré, Walther von Wartburg, Ernest Klein, Noah Webster şi mulți alții) am ajuns la concluzia că realizarea unui bun dicționar presupune cel puțin o muncă eroică, dublată de o pasiune ieşită mult din comun. De aceea, nu ascund că, făcând cunoştință cu dicționarul de care mă ocup aici, am fost profund impresionat de conținutul lui şi am încercat să găsesc o explicație pentru modul în care autorul lui l-a putut concepe şi realiza în condiții cu totul nefavorabile. Cu această ocazie, mi-am amintit de ceea ce scrie, în prefața la CADE, I.-A. Candrea, adică cel care s-a afirmat ca *filolog, lexicolog, lexicograf, dialectolog, folclorist* şi, nu în ultimul rând, ca *etimolog*. Precum se ştie, Candrea ne-a lăsat o serie de lucrări foarte importante, care îl situează printre personalitățile de seamă ale lingvisticii, filologiei şi lexicografiei româneşti[2].

Pensionat în **1936**, la vârsta de numai 64 de ani, Candrea a mai rămas în România până în **1948**, când a emigrat în Franța, unde a şi decedat în 1950. Din informațiile pe care le am, în cei **12** ani petrecuți în România după pensionarea pentru limită de vârstă, el a lucrat mult la un *Dicționar etimologic al limbii române* (despre care nu se mai ştie nimic), punând la contribuție nu numai vasta sa experiență lexicografică, ci şi solidele cunoştințe pe care le avea în materie de etimologie. Nu trebuie uitat că (împreună cu Ovid Densusianu) el a realizat excelentul *Dicționar etimologic al limbii române. Elementele latine (A–Putea)*, Bucureşti, Socec, 1907–1914 şi că tot împreună au conceput un amplu *Dicționar general al limbii române*, dar, din păcate, n-au tipărit decât o fasciculă cuprinzând cuvintele începătoare cu litera *A*. Precum se ştie, acelaşi I.-Aurel Candrea a realizat de unul singur prima şi cea mai dificilă parte din *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"* (abreviat: CADE). Ea este intitulată: *Dicționarul limbii române din trecut şi de astăzi* (1474 de pagini, față de numai 474 câte conține partea a II-a, cuprinzând *Dicționarul istoric şi geografic universal*, al cărui autor este Gh. Adamescu).

[2] Informații prețioase în legătură cu prodigioasa şi multilaterala sa activitate se găsesc în *Dicționar de lingvişti şi filologi români* (de Jana Balacciu şi Rodica Chiriacescu), Bucureşti, Editura Albatros, 1978, p. 86–88 şi mai ales în următoarele lucrări de referință: Florica Dimitrescu, *I.-A. Candrea, lingvist şi filolog*, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1974; D. Macrea, *Studii de istorie a limbii şi a lingvisticii române*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1965, p. 155–177 şi Lucia Wald, *Lingvişti şi filologi evrei din România*, Bucureşti, Editura Hasefer, 1996, p. 79–118.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

Referindu-se la „munca titanică” pe care a depus-o pentru a realiza primul nostru dicționar explicativ, etimologic, ilustrat şi, totodată, modern, I.-A. Candrea nu se sfieşte să afirme stăpânit fiind de o emoție pe cât de puternică, pe atât de firească: „**Nouă ani din viața mea, nouă ani de muncă silnică, de înfrigurare, de nopți întregi de meditare, de renunțare la tot ce-i este îngăduit oricui să guste din agrementele existenței, iată ce reprezintă acest Dicționar**” (vezi Prefața scrisă de primul autor la CADE, p. X).

2. Reproducând această mărturisire, care arată clar cât de greu este să faci un bun dicționar, mi-am adus aminte de răspunsul pe care l-am primit la o întrebare, pe care i-am adresat-o cândva, public, lui Alexandru Ciorănescu. Era, în anul 1992, când distinsul oaspete s-a bucurat de o foarte frumoasă primire în sala de consiliu a Facultății de Litere. Niciunul dintre cei care i-au elogiat, pe bună dreptate, activitatea depusă ca istoric şi critic literar n-a amintit măcar în treacăt şi de *Diccionario Etimológico Rumano* (prea puțin cunoscut în lumea literaților şi netradus încă pe atunci în limba română). Constatând că nici chiar Ciorănescu nu spune absolut nimic despre lucrarea care l-a consacrat ca reputat lexicograf şi etimolog român, mi-am permis să-l întreb eu cum a realizat acest dicționar în care mulți lingvişti, mai ales, văd opera fundamentală a vieții sale. Iar ca să fiu şi mai clar, am adăugat că ne-ar interesa să ştim cum i-a venit ideea de a înfăptui o lucrare atât de dificilă (paralel cu preocupările sale în domeniul literaturii), cine l-a ajutat pentru a duce la bun sfârşit o asemenea complicată întreprindere şi cum s-a putut documenta atât de riguros în insulele Canare, deci departe de țară şi de principalele noastre biblioteci. Vădit descumpănit, fiindcă nu se aştepta, probabil, la o asemenea intervenție, Ciorănescu şi-a revenit, totuşi, destul de repede şi a rostit câteva fraze, din care nu am reținut decât că i-a fost extraordinar de greu, că numai redactarea dicționarului a durat doi ani şi că mai ales documentarea i-a prilejuit multe şi mari greutăți, pe care nu prea ne-a spus, până la urmă, cum a reuşit să le învingă. Este foarte adevărat că, la un moment dat, a spus ceva şi despre nişte prieteni rămaşi în țară, care i-au trimis o parte din materialele de care avea nevoie, însă, în raport cu imensa documentare pe care o presupune realizarea unui asemenea dicționar, ajutorul „prietenesc” primit constituie, foarte probabil, o „cantitate” aproape neglijabilă. Cât priveşte afirmația că numai pentru a redacta *CDER* i-au trebuit doi ani, eu cred că aceştia au fost necesari, mai degrabă, pentru traducerea dicționarului în limba spaniolă. În orice caz, aceşti *doi ani*, înseamnă extrem de puțin comparativ cu cei *nouă* câți i-au trebuit lui Candrea pentru a redacta prima şi cea mai importantă parte din *CADE*. Este de la sine înțeles că nu poți trece la redactarea unui dicționar decât după ce ai adunat, în prealabil, un vast şi variat material din cele mai diferite izvoare. „**On fait de la science avec des faits comme on fait une maison avec des pierres**”

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

(spunea marele *Henri Poincaré* şi avea perfectă dreptate). În timp ce Al. Ciorănescu nu ne spune nicăieri cum a reuşit să-şi adune vastul şi variatul material utilizat în CDER (parte esențială şi primordială a documentării sale), Candrea mărturiseşte cinstit că a beneficiat de un ajutor atât de prețios din partea soției sale, încât fără acest sprijin inteligent şi constant „**niciodată Dicționarul n-ar fi văzut lumina zilei**". După ce îşi exprimă adânca sa recunoştință față de imensa muncă ce echivalează cu aceea de colaborator, el ne furnizează şi câteva detalii literalmente impresionante: *„Patru sute douăzeci şi cinci de mii de fişe, scrise de mâna ei, clasate în ordine alfabetică şi aşezate în **140** de cutii de câte 30 de cm lungime e materialul pe care mi l-a pus la îndemână şi pentru care-i sunt adânc recunoscător. Trei ani şi mai bine a durat scrierea fişelor şi de trei ori pe atâția ani de muncă fără răgaz i-am consacrat redactării Dicționarului"* (vezi CADE, p. X).

3. Spre deosebire de Candrea, Ciorănescu n-a putut oferi informații detaliate şi clare nici cu privire la imensa documentare bibliografică (realizată într-un timp relativ scurt şi într-o izolare care nu putea decât să-l dezavantajeze) şi nici cu referire la redactarea propriu-zisă, imposibil de înfăptuit în numai doi ani, fără ca cineva să te ajute măcar în adunarea materialului extraordinar de bogat care există în CDER. În aceste condiții, este uşor de înțeles de ce n-am fost satisfăcut de răspunsurile pe care le-am primit la întrebările mele foarte precise. Am înțeles însă mult mai bine ceea ce intuisem de multă vreme, şi anume că ceva este în neregulă cu acest dicționar. Personal, mi l-am procurat încă din anul 1967, când am devenit lector de limba şi cultura românească la University of Washington din Seattle. Imediat am început să-l examinez cu maximum de atenție şi, pe măsură ce înaintam cu investigația mea, eram tot mai frapat de două caracteristici ale dicționarului, care se bat cap în cap: **o informație surprinzător de bogată şi de exactă alături de multe soluții etimologice „originale", care frizează diletantismul**. În *Probleme de etimologie* (Bucureşti, 1968, p. 113) am citat exemplul verbului **a picta**, care ar fi fost şi moştenit în română, iar din el ar fi rezultat *a păta* (vezi nr. 6201, p. 609, col. 2). După Ciorănescu, este aici un dublet etimologic, imposibil de admis atâta vreme cât nu putem dovedi existența presupusului etimon latin şi nici nu putem admite transformările fonetice imaginate de autor. De **picto, -āre* (care nu a lăsat urmaşi în niciun idiom romanic) nu era nevoie în latină, care a cunoscut numai verbul *pingō, -ere, pinxi, pictum* (cu derivatele *pictor* şi *pictura*). Aceste două derivate au fost împrumutate în limba română încă din prima jumătate a sec. al XIX-lea (sau chiar mai devreme), iar din ele a fost extras (prin derivare regresivă) verbul *a picta*, drept model servind: *sculptor, sculptură* şi *sculpta* (toate trei de origine franceză). Demonstrația am făcut-o, pe larg, de mai multe ori, şi ea a fost acceptată de către

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

toți cei care înțeleg derivarea regresivă, precum şi aşa-zisa *etimologie multiplă internă*, cum i-am spus într-un studiu special consacrat acestei probleme[3].

4. Înainte de a cita şi alte exemple de etimologii mai mult decât discutabile, subliniez încă o dată că foarte multe articole din *CDER* sunt de o densitate, de o rigoare şi de o informație atât de bogată, încât oricine are dreptul să-şi pună din nou eterna şi obsedanta întrebare cu privire la modul în care s-a putut realiza o asemenea documentare. Mă refer, deocamdată, la amplul articol consacrat lui **baltă** (nr. 652, p. 64), în care Ciorănescu înclină să vadă un cuvânt autohton, declarând, mai întâi, că are o origine incertă („origen dudoso"). Pentru a ne convinge că, în cazul de față, e vorba de o etimologie „nesigură" semnatarul dicționarului citează **20** de autori care şi-au spus părerea în legătură cu originea lui *baltă* ori cu prezența lui în limbile care l-au împrumutat din română. Îi menționez aici în ordine alfabetică, precizând că unii sunt citați de două ori cu aceeaşi lucrare ori cu lucrări diferite: *Gr. I. Ascoli, E. Berneker, I. A. Candrea, Th. Capidan, A. de Cihac, Jagić, J. Kurytowics, G. Meyer, Meyer-Lübke, Franz Miklosich, G. Murnu, Gr. Nandriş, G. Pascu, Al. Philippide, S. Puşcariu, R. Roesler, Kr. Sandfeld, Peter Skok, Triandaphyllidis* şi *Vaillant*. Cu această ocazie am observat că mulți dintre autorii citați în cuprinsul dicționarului nu figurează (aşa cum s-ar fi cuvenit) şi în bibliografia de la sfârşitul lucrării (p. XIII–XVII). Chiar din lista prezentată aici lipsesc cinci nume (*Ascoli, Jagić, Nandriş, Triandaphyllidis* şi *Vaillant*), dar câți lipsesc din întregul CDER e greu de spus. Foarte lacunară este şi *lista abrevierilor*, dar ea a fost substanțial îmbogățită de către cele două traducătoare şi îngrijitoare ale versiunii în limba română. Din motive care îmi scapă, acestea nu s-au atins însă de *bibliografie*, dar poate o vor face la un nou tiraj al lucrării.

5. Câteva observații critice s-ar putea face şi în legătură cu **indicele** dicționarului, dar mai important este, în cazul de față, altceva şi anume că examinarea lui atentă ne conduce spre aceeaşi concluzie referitoare la uimitoarea documentare, pe care chiar un specialist autentic n-o poate realiza decât sacrificând ani din viață pentru a se informa. Nu-mi amintesc să fi întâlnit vreodată un indice lexical mai bogat decât cel din CDER, care se întinde pe **261** de pagini (de la 921 la 1182) şi înregistrează

[3] Vezi Theodor Hristea, *Etimologia multiplă internă*, în LR, nr. 5, din an. XX (1971), p. 479–492. Menționez că, după ce am afirmat că *picta* provine din *pictor*, am ajuns la concluzia că la apariția lui a putut contribui şi *pictură* (care are aceeaşi rădăcină). O dublă proveniență am admis, de asemenea, pentru verbul **agriculta** (întâlnit la M. Sadoveanu), care, din punct de vedere semantic, se corelează atât cu *agricultor*, cât şi cu *agricultură*. Derivarea lui *picta* din *pictor* şi *pictură* a fost acceptată în principalele noastre lucrări lexicografice (vezi DLR, DEX_2, MDA şi *Dicționar enciclopedic*, vol. V, p. 343). Aderând la această părere, Cristian Moroianu (*Dublete şi triplete etimologice în limba română*, Bucureşti, 2005, p. 26) respinge şi el categoric opinia conform căreia *păta* şi *picta* ar forma un dublet etimologic în limba română. Păcat că nu a semnalat şi alte greşeli care se fac în CDER cu privire la dubletele şi tripletele etimologice româneşti.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

cuvinte din **49** de idiomuri, la loc de frunte aflându-se româna şi latina, dar şi principalele limbi romanice (care sunt franceza, italiana, spaniola), apoi greaca veche şi modernă, slava veche (nediferențiată de slavonă), limbile slave actuale (mai ales bulgara şi sârbo-croata), precum şi cele trei dialecte sud-dunărene (*macedo-român, meglenoromân* şi *istroromân*), care sunt, de asemenea, uimitor de bine reprezentate. Pentru ca cititorul acestor rânduri să-şi facă o idee cât mai apropiată de realitate cu privire la extrem de bogatul material faptic existent în CDER, este suficient să spun, de pildă, că numai din cele trei dialecte (sau idiomuri) sud-dunărene amintite sunt citate şi înregistrate în indice peste *5000 (cinci mii)* de forme, care ocupă **29** de pagini (962–990). Pentru mine a fost clar chiar dintru început că o asemenea informare trădează nu numai o muncă uriaşă, ci şi o solidă pregătire lingvistică, inclusiv în domeniul dialectologiei nord şi sud-dunărene, al istoriei limbii române şi în mod particular al raporturilor lingvistice româno-albaneze etc.

III. ETIMOLOGII ERONATE ÎN CDER

Din multitudinea etimologiilor greşite sau (în cel mai fericit caz) foarte discutabile, aleg, deocamdată, numai câteva „mostre", care ne edifică definitiv asupra competenței etimologice a lui Ciorănescu, precum şi a curajului de care dă dovadă în dorința sa de a ne demonstra că este autorul unui dicționar cu foarte multe soluții originale.

1. Mă opresc mai întâi asupra verbului **a întâmpina**, căruia Candrea i-a dat una dintre cele mai frumoase, mai logice şi, deci, mai convingătoare etimologii din câte ne-au rămas de la el. Deşi acest verb este astăzi polisemantic într-un grad foarte înalt (înregistrat cu 8 sensuri în DA, s.v.), la început el a însemnat „a primi pe cineva în sunete de *tâmpine*", adică de „tobe", (vezi citate în CADE, s.v.), pentru că *tâmpină* era în limba veche un sinonim aproximativ al lui *dairea* şi *darabană*, iar (prin extensiune) şi al lui *tobă*. Forma veche sau inițială a cuvântului a fost **a tâmpiná**, care e un derivat imediat la fel de normal ca şi *buciumá* de la *bucium* sau *trâmbițá* de la *trâmbiță*. Citându-l pe I. A. Candrea, care s-a pronunțat cel dintâi asupra acestei etimologii în JAHRESBERICHT, vol. V (1898), p. 337, Dicționarul Academiei admite ca sens originar al acestui verb tot pe „a primi pe cineva în sunet de tâmpine, când era vorba de întoarcerea oştirilor după o victorie, de sosirea unei persoane importante, de cinstirea unui oaspe distins etc." (vezi DA, tom. II, p. 770–772, unde i se consacră lui *întâmpina* aproape cinci coloane). Mult mai pe larg este discutat acest verb într-un curs intitulat *Viața cuvintelor*, pe care Candrea l-a ținut în anul universitar 1932–1933. În cele zece pagini consacrate lui *întâmpina*, (de la 12 la 22), autorul face un remarcabil istoric al acestui verb atât de evoluat din punct

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

de vedere semantic, folosindu-se de numeroase atestări din care se vede că forma originară a fost *a tâmpina*, iar sensul inițial era cel amintit mai sus. Primirea înalților demnitari, ca şi a oştilor victorioase se făcea, într-adevăr, cu alai şi muzică, iar dintre instrumentele muzicale care nu puteau lipsi niciodată în asemenea ocazii era şi o tobă ceva mai mică numită *tâmpină*. După ce a fost creat verbul *a tâmpina*, n-a fost greu să se ajungă la *întâmpina*, fie prin adăugarea prefixului *în-* cu valoare de intensificare, fie, mai degrabă, prin crearea unui compus parasintetic din prepoziția *în* + *tâmpină* + *a* (< *a bate în tâmpină*), cum crede colegul dr. Viorel Guruianu. Indiferent dacă îl considerăm derivat din *în-* + *tâmpină* sau compus parasintetic din *în* + *tâmpină* + *a*, punctul de plecare rămâne în ambele cazuri *tâmpină*. Deşi această etimologie a fost acceptată de Sextil Puşcariu, August Scriban, Al. Philippide şi alții, Ciorănescu nu o aprobă, dar cred că face acest lucru nu dintr-o convingere foarte puternică, ci pentru a se îndepărta cât mai mult de Candrea şi de toți cei care au acceptat etimologia lui. Astfel, despre verbul *a întâmpina* (cu forma veche *a tâmpina*) el crede că este un derivat de la *a tâmpi* (al cărui sens vechi şi regional este „a toci") + suf. *-ina*, prezent şi în *clătina, smăcina, ruşina* etc. Explicația nu merită să fie combătută mai pe larg, întrucât îndeosebi evoluția semantică, aşa cum o vede autorul, este o imposibilitate, ca să nu spun chiar absurditate (vezi CDER, nr. 441, p. 435 sau p. 429, col. 2 în versiunea românească).

2. Cine va examina acest dicționar nu numai cu atenția cuvenită, ci şi cu discernământul necesar va avea şi alte surprize poate chiar mai neplăcute. Astfel, nimănui nu i-ar fi foarte greu să constate că Alexandru Ciorănescu era şi un soi de latinist întârziat, mai puțin exaltat, ce-i drept, decât înaintaşii săi din secolul al XIX-lea, dar nici prea departe de ei în anumite privințe. O primă probă ce poate fi adusă în acest sens este etimologia subst. **moş**, despre care în CDER (nr. 5441, p. 539, col. 2) se afirmă că e în mod cert un cuvânt moştenit din latină. Mai puțin sigur este Al. Ciorănescu atunci când indică şi etimonul latin al acestui străvechi cuvânt românesc, pe care îl vede, totuşi, ca un probabil descendent al adjectivului *annosus*, „încărcat de ani". Modificările fonetice imaginate de autor sunt atât de greu de admis, încât prefer să le ignor sau să nu le combat şi să-mi fixez atenția asupra adevăratei etimologii a lui *moş*. Majoritatea lingviştilor români şi străini care s-au ocupat de acest cuvânt îl trec pe *moş* printre elementele lexicale de origine geto-dacă, deci îl consideră un termen care aparține substratului, iar unii văd în el chiar un împrumut din albaneză, ceea ce este, indiscutabil, greşit. **Sub raport strict formal, nu *moş* e comparabil cu alb. *moshë* „vârstă", ci *moaşă*** (vezi şi Sextil Puşcariu, *Limba română*, vol. I, p. 179). Se ştie că alb. *ë* este un timbru vocalic apropiat de *ă* românesc. Şi lui *buză* îi corespunde în albaneză *buzë*, iar *guşă* e comparabil cu alb. *gushë*, *pupăză* cu *pupëzë*, *coacăză* cu *kókëzë, spuză* cu alb. *shpuzë* etc. În româna comună n-a existat decât *moaşă* din care a fost refăcut prin derivare regresivă *moş*.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

Acesta nu există în aromână, în schimb este cunoscut şi e chiar uzual *moaşe*, folosit atât ca adjectiv, cât şi ca substantiv feminin. Inexistența lui *moş* în aromână ne îndreptățeşte să susținem că el n-a existat nici în româna comună. Din moment ce româna comună n-a cunoscut decât pe *moaşă*, o foarte elementară logică ne obligă să admitem că *moş* a apărut mai târziu şi că el este o inovație a dacoromânei. **În trecutul foarte îndepărtat, *moaşă* (care e mai vechi în limbă decât *moş*) este singurul care a fost împrumutat în sârbo-croată**. Aşa cum au arătat Theodor Capidan şi Romulus Todoran, *moş* e un derivat regresiv de la *moaşă*, dar n-au adus în sprijinul acestei idei toate argumentele necesare. Ar mai fi de adăugat că multitudinea de sensuri ale lui *moş* şi bogata lui familie lexicală nu constituie un argument serios împotriva interpretării acestui cuvânt ca o formație regresivă de la *moaşă*, soluție admisă la propunerea mea atât în *Dicționarul Academiei* (vezi DLR, tom. VI, s.v.), cât şi în DEX, DEXI etc[4].

3. Nefiind un bun cunoscător al legilor fonetice care au acționat în trecerea de la latină la română şi nici al principiilor etimologiei ştiințifice, Al. Ciorănescu merge şi mai departe cu fantezia sa etimologică îndrăznind să afirme, spre exemplu, că şi **brânză** ar putea fi o moştenire de la mai nobilii noştri strămoşi romani. Se ştie însă că din latină l-am moştenit pe *caş*, al cărui etimon, *caseus* (atestat şi sub forma *caseum*) însemna chiar „brânză", în general, nu numai „caş" şi nici, în primul rând, aşa ceva. În CDER, i se consacră lui *brânză* un lung articol care se întinde pe două coloane şi în care sunt citați vreo **20** de cercetători români şi străini (câțiva dinte ei absenți, ca de obicei, din incompleta şi neglijenta bibliografie). Ciorănescu nu reține nimic de la aceşti cercetători şi admite, fără prea multe rezerve, că *brânză* ar putea proveni dintr-un cuvânt latinesc atestat abia în Evul Mediu, care este *brandea* (pluralul lui *brandeum* „pânză de in"). Acest posibil etimon apare în Evul Mediu cu sensurile de „văl subțire pentru relicve", „pânză" şi „legătură, brâu". Trecerea de la *brandea* la *brânză* i se pare autorului normală din punct de vedere fonetic şi semantic

[4] Pentru părerea contrară (pe care mi-ar fi imposibil s-o accept), vezi Grigore Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1983, p. 100–102. Subliniez şi aici un lucru pe care îl pierd din vedere toți cei care cred că *moaşă* provine de la *moş*, ci nu invers, cum am susținut eu mai întâi în articolul *Moțiunea regresivă în limba română* (vezi vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 387). Adaug acum că *moş* este un foarte vechi derivat regresiv, aşa că a avut suficient timp pentru a se îmbogăți semantic şi pentru a-şi crea o numeroasă familie lexico-frazeologică. Nu trebuie uitat nici faptul că, în multe alte cazuri, derivatul a devenit mult mai frecvent în limbă decât baza lui derivativă iar, uneori, „primitivul" a dispărut chiar definitiv. A rămas, în schimb, derivatul lui, căruia vorbitorii i-au creat o adevărată familie lexicală. În această situație se află, spre exemplu, vechiul **boace** „voce, glas" (< lat. *vox, -cem*) de la care s-a format verbul *a boci* (în a cărui familie intră *bocet, bocească* şi *bocitoare*). Iată de ce pentru mine nu există nici măcar cea mai mică îndoială că *moş* derivă de la *moaşă*, iar acesta e singurul comparabil cu alb. *moshë* „vârstă".

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

(vezi CDER nr. 1106, p. 105, unde se afirmă cât se poate de clar: „El resultado *brandea* > *brânză* parece normal, fonética y semánticamente”)[5].

4. Stăpânit de o dragoste care pare nețărmurită pentru tot ce este ori ar putea să fie latin în limba română, Ciorănescu merge mult mai departe decât îşi închipuie mulți dintre noi. Astfel, el încearcă să-l includă printre cuvintele moştenite din latină chiar şi pe **barză**, deşi apartenența acestuia la fondul lexical autohton a fost, de multă vreme, convingător probată[6]. Faptul că menționează vreo **10** autori români şi străini care s-au referit într-un fel sau altul la etimologia lui *barză* dovedeşte o bună informație, care se opreşte, cel mai adesea, înainte de 1950 (anul morții lui I.-A. Candrea). Din păcate, Ciorănescu nu reține nimic din concluzia la care au ajuns cei mai autorizați dintre înaintaşii săi, iar, spre stupoarea oricărui cititor cât de cât competent şi informat, el declară chiar la începutul articolului nr. 704 că *barză* este un cuvânt obscur, care provine, probabil, din lat. neatestat (!) **gardea*, în loc de *ardea*, al cărui sens era cel de „bâtlan” (în original: „Voz obscura, probablemente procedente del lat. **gardea*, en lugar de *ardea* «garza real»”; vezi CDER, p. 69, col. 1, s.v. *barză*). Tot ce construieşte autorul în continuare, pentru a-şi susține propria-i ipoteză, mi se pare lipsit de orice valoare, iar, uneori, constituie şi o evidentă încercare de a se îndepărta de ceea ce se ştie şi, adeseori, este unanim acceptat în lingvistica românească.

IV. ELEMENTE DE ETIMOLOGIE INTERNĂ

1. Nici creațiile interne ale limbii române nu sunt întotdeauna corect analizate sau interpretate, iar de multe ori sunt ignorate ori intenționat lăsate la o parte împreună cu zeci de neologisme din a căror familie lexicală fac parte. Citez, deocamdată, din această largă categorie un singur exemplu, care aparține fondului vechi al limbii şi care ar trebui să fie clar pentru oricine şi-a însuşit ABC-ul etimologiei cu adevărat ştiințifice. E vorba de subst. **bun** (cu sensul de „bunic”) neatestat mai devreme de sec. al XIX-lea. El este foarte bine explicat în Dicționarul

[5] Pentru cititorul dornic să ia cunoştință de întregul conținut al lungului articol consacrat lui *brânză* (care e doldora de „erudiție” dar şi de relații genetice fanteziste) trimit şi la versiunea românească citată a dicționarului (p. 114–115). Aici se încearcă o explicație pentru evoluția semantică a lui *brandea* (constând într-o deplasare „de la recipient la conținut”) lipsită de orice valoare, întrucât punctul de plecare este greşit. Cuvânt păstoresc vechi în limba română, foarte popular şi general românesc, *brânză* este aproape sigur un element moştenit din substratul geto-dac, pe care „de la români l-au împrumutat toate popoarele vecine” (crede I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 272). Tot cuvânt autohton este considerat *brânză* şi în *Istoria limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei, 1969, vol. II, p. 365.

[6] Vezi, în acest sens, I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică (p. 260–261) şi Grigore Brâncuş, *op. cit*., p. 37–40. În ambele lucrări, ca şi în altele, pe care nu le mai citez, obârşia traco-dacă a lui *barză* e prezentată ca incontestabilă, dar Ciorănescu nu mai citează nimic din bibliografia românească apărută după anul 1955.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

Academiei pornindu-se de la sintagma *tată bun*, care s-a folosit, cândva, alături de *mamă bună* (cu atestări în DA, tom I, p. 691, col. 2). În aceste expresii – se mai arată în dicționarul citat – „*bun* nu are înțelesul de «veritabil, adevărat», ci înțelesul fundamental de «care face bine»”. Acest sens „s-a generalizat din graiul copiilor, pe care moşii îi alintă mai mult decât părinții” (*ibidem*, p. 692, col. 1). Prin fenomenul cunoscut sub numele de e l i p s ă, *tată* şi, respectiv, *mamă* au fost eliminate, iar *bun* şi *bună* şi-au pierdut calitatea de adjective transformându-se în substantive. Ulterior, au fost create derivatele *bunic* şi *bunică* pornindu-se de la subst. *bun* şi *bună*, cărora li s-a adăugat sufixul diminutival *ic-* (fem. *-ică*). În loc să accepte aceste explicații, care sunt pe cât de clare, pe atât de convingătoare, Ciorănescu îl derivă pe **bun** (cu sensul de „bunic”) pornind direct de la un etimon latin neatestat: **avunus*! La rândul său, acesta ar proveni dintr-o rădăcină indo-europeană tot neatestată (**awon* „bunic”), din care derivă şi *avus*, păstrat numai în forma diminutivală *avoncŭlus* „unchi” (v. CDER, nr. 1202, p. 125). Pe cât par de savante asemenea soluții etimologice, pe atât ele sunt de greşite şi de inutile. Nu este însă prima dată când autorul recurge fără nicio necesitate la etimonuri latineşti inventate, după cum am văzut începând cu verbul **a picta** şi terminând cu arhicunoscutul *barză* (considerat un descendent al lat. ***gardea**!).

2. Pentru ca nimeni să nu rămână cu impresia că asemenea „fantasme etimologice” sunt rare sau întâmplătoare în CDER, mă refer în continuare şi la verbul **a dezmăța**, despre care am afirmat, cândva, chiar în paginile acestei reviste că este extras, prin derivare regresivă, din adjectivul cu aspect participial **dezmățat**[7]. Acesta este, în mod cert, anterior în limbă lui *dezmăța* şi, indiscutabil, mult mai frecvent decât verbul căruia i-a dat naştere. Acceptată în Dicționarul Academiei (vezi DLR, s.v.) în DEX (ambele ediții) şi în MDA (vol. II, p. 142, col. 2)[8] etimologia pe care am dat-o verbului *dezmăța* nu pune probleme decât pentru cei care nu țin seama de atestări şi nici nu înțeleg fenomenul derivării regresive în toată complexitatea lui. Ignorând anterioritatea în limbă a lui *dezmățat* (atestat încă din 1688, în timp ce verbul apare abia în secolul al XIX-lea) şi neținând seama nici de frecvența net superioară a adjectivului în raport cu verbul, Ciorănescu este preocupat în primul rând de etimologia lui *dezmăța* (scris *desmăța*), despre care crede că ar putea proveni dintr-un verb latin tot neatestat, **dismetiare*. Întreaga discuție din CDER (articolul nr. 2895, p. 286, în care se porneşte de la verbul latin *mētiri* „a măsura”) este lipsită de orice valoare ştiințifică şi nu merită să fie reprodusă ori comentată. E

[7] Pentru demonstrație şi pentru alte formații regresive similare, vezi Theodor Hristea, *Derivarea regresivă postparticipială în limba română* (LR, nr. 5 din 1980, p. 497–500).

[8] În acest dicționar s-a strecurat, totuşi o contradicție, explicabilă printr-o evidentă neglijență. După ce se admite, în mod corect, că *dezmăța* a fost extras din *dezmățat*, când e vorba de etimologia lui *dezmățat*[1] şi *dezmățat*[2] se admite, în ambele cazuri, că acestea provin de la vb. *dezmăța*!

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

clar că mai întâi trebuie explicat adjectivul *dezmățat*, căruia Candrea i-a dat o etimologie convingătoare, dacă nu chiar ingenioasă. În CADE (s.v. *desmățat*) acesta este considerat un derivat parasintetic din *des-* + *maț* + suf. *-at*, deci „căruia îi atârnă zdrențele ca mațele unei vite spintecate", se precizează în continuare. Acceptată de mai mulți lingviști și lexicografi (dintre care unii sunt citați chiar în CDER, s.v.) această etimologie este respinsă de Ciorănescu, cu toate că ea îi aparține lui Candrea, de care, uneori, încearcă să se îndepărteze fără motive bine întemeiate.

3. Întrucât suntem la capitolul „**creații interne**" (reale ori numai aparente), socotesc că e necesar să spun câteva cuvinte şi despre cele pe care Ciorănescu le numeşte *expresive* şi *spontane*. Până în prezent am numărat vreo **200** în CDER, dar sunt convins că numărul lor e mult mai mare în dicționarul de care mă ocup. Asemenea creații există, desigur, în limba română şi unele dintre ele au fost de multă vreme recunoscute ca atare chiar în principalele noastre dicționare. Nu trebuie însă să le exagerăm importanța şi nici să le căutăm acolo unde ele nu există, întrucât nu pot fi considerate creații ale limbii române. În această situație se află, de pildă, **căciulă** şi **năpârcă**, pe care cei mai informați specialişti le socotesc moştenite direct din substrat, dar cum s-au format în geto-dacă ori în tracă e greu de spus şi nici nu interesează prea mult în discuția de față. Candrea însuşi a văzut în cele două cuvinte nişte elemente comune cu albaneza (vezi CADE, p. 195 şi 821, s.v.) şi nu mă îndoiesc că, până la sfârşitul vieții, a păstrat convingerea că acestea şi multe altele sunt o moştenire din acelaşi substrat lingvistic al celor două limbi. Realitățile denumite de ambele cuvinte (*căciulă* şi *năpârcă*) sunt, neîndoielnic, străvechi. Prin urmare, şi termenii respectivi nu puteau fi decât moşteniți de la strămoşii noştri cei mai îndepărtați, nu creați în limba română, cum crede Al. Ciorănescu. Împotriva oricăror aşteptări şi, probabil, tot pentru a se distanța de ceilalți lingviști şi lexicografi români, semnatarul dicționarului încearcă să ne convingă că *năpârcă*, de pildă, ar putea fi o variantă expresivă a lui **năpârlă*, de care nimeni n-a auzit, dar e clar că el se leagă genetic de verbul *năpârli* (vezi CDER, nr. 5596, p. 555, col. 2). Deşi recunoaşte coincidența cuvântului românesc cu alban. *nepër(t)ke*, autorul nu trage, totuşi, concluzia care se impune, ci încearcă să construiască o teorie (cu multe asociații şi analogii prea îndrăznețe), pe care nimeni, probabil, n-o va lua în serios[9].

4. Obsedat de propria-i teorie referitoare la capacitatea nelimitată a limbii române de a-şi crea singură cuvinte cu caracter expresiv, Ciorănescu ne face asigurări că şi termenul **căciulă** are o astfel de proveniență, cu toate că originea lui este obscură (vezi articolul nr. 1258 din CDER, p. 122–123, care debutează cu această categorică afirmație: „*Origen oscuro, pero seguramente expresivo*"). Ceea ce urmează în continuare este aproape de neînțeles şi de neimaginat. De aceea reproduc exact

[9] Pentru unele detalii pe care spațiul nu-mi permite să le aduc în discuție şi apoi să le resping cu argumentele de rigoare, recomand şi consultarea versiunii româneşti (vezi DER, p. 537, col. 1, s.v. *năpârcă*).

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

ce apare în versiunea românească (vezi DER, p. 131, col. 2): „Prezența unor cuvinte ca *ciocîrlan* «pasăre moțată», *ciocîrlău* «bot» pare a atesta contaminarea temei expresive *cioc* «plisc», cu *coc* «obiect rotund» şi în acelaşi timp existența unei forme **ciocîrlă*, cu *r* expresiv ca infix, cf. *cocîrlă*. Pentru forma simplă, fără *r*, care trebuia să fie **ciocilă* sau **ciocula* se poate avea în vedere o metateză *căciulă*, ca în *gămălie* < *măgălie, ciocan* > *cocean* etc.” Cu astfel de asociații atât de bizare, cu asemenea combinații şi transformări fonetice inadmisibile, precum şi cu neglijarea criteriului semantic în cercetarea etimologică, autorul pare aproape complet străin de problemele pe care le abordează. Printre altele, ignoră faptul că încrucişarea (sau contaminarea lexicală) nu se poate produce decât între cuvinte sinonime sau înrudite semantic. Or, *cioc* şi *coc* nu satisfac această cerință. Când nu reuşeşte să rezolve nimic, singurul lucru care îi mai rămâne este tentativa mereu repetată de a elimina din dicționar cât mai mult din ceea ce aminteşte de contribuțiile înaintaşilor săi în domeniul etimologiei româneşti.

5. În momentul redactării acestor pagini, am în față atât *fascicula nr. 3 (FARS–LINI)* apărută în anul 1960, cu textul original, cât şi versiunea românească citată a întregului dicționar, publicată în 2001. Analizez atent ce se scrie în cele două variante, oprindu-mă asupra câtorva articole, printre care şi adjectivul **flămând**. În textul care a apărut în 1960 i se consacră acestui cuvânt **30** de rânduri şi sunt citați **10** autori care şi-au spus părerea în legătură cu etimologia foarte controversată a acestui adjectiv. Printre ei se numără şi Candrea, al cărui nume apare de *trei* ori (o dată împreună cu Ov. Densusianu ca autori ai CDDE). El este însă cel care l-a explicat pe *flămând* prin lat. **flammabundus*, un derivat de la *flamma* „foc, flacără”, iar aceeaşi indicație etimologică a menținut-o şi în CADE (s.v.)[10].

În versiunea românească citată (pentru care vezi DER, p. 333, col. 1) acelaşi articol este redus la numai **13** rânduri şi se elimină întreaga informație anterioară. Astfel, dispare definitiv şi numele lui I.-A. Candrea, iar despre lat. *flammabundus* propus de el ca etimon nu se mai suflă niciun cuvânt. De astă dată, adică în varianta serios amputată, apare o nouă indicație etimologică, ce pare din domeniul incredibilului. O reproduc integral şi cu maximum de fidelitate: „*Lat.* ***famelicus****, cu* ***l*** *propagat (***flamelicus**) sau expresiv, cf. 3415 şi ulterior disim**u**lat (sic!)* ****flamen(i)cus****; consoana finală ca în stîng*” (vezi versiunea românească: DER, p. 333). Câteva observații (inclusiv de amănunt) se impun cu necesitate. Trebuie spus, mai întâi, că, în acest caz, ar fi vorba de fenomenul anticipării, nu al propagării consoanei *l* (presupunând că el a avut loc). În al doilea rând, transformarea lui **flamelicus* în

[10] Chiar dacă această etimologie nu este unanim acceptată, ea rămâne totuşi cea mai atrăgătoare. Ca derivat de la *flamma* „foc, flacără”, lat. *flammabundus* se explică prin asocierea posibilă între senzația de foame şi ceva care te arde la stomac. La poetul Ovidiu apare expresia *flamma gulae* „flacăra gurii” pentru *foame*. Întreaga informație provine de la Marius Sala, *Aventurile unor cuvinte*, Bucureşti, Editura „Univers Enciclopedic”, 2005, p. 114.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

**flamenicus* se explică prin disimilare (nu disim*u*lare), dar aici ar putea fi şi o greşeală scăpată la corectură. În al treilea rând, admiţându-se ca etimon lat. *famelicus* (care însemna „înfometat") este satisfăcut criteriul semantic al etimologiei, dar cum rămâne cu cel formal sau fonetic? După părerea mea, recurgerea la o ipotetică a n t i c i p a r e , admiterea unei d i s i m i l ă r i (imposibil de dovedit şi ea, din moment ce nici forma **flamenicus* nu este atestată), precum şi invocarea unei a n a l o g i i total neconvingătoare sunt dovezi clare că noua şi originala soluţie etimologică este lipsită de orice valoare ştiinţifică (în treacăt fie spus, dacă analogia s-ar fi produs, ea ar fi dus la **flămâng*, nu la *flămând*).

6. Din păcate, în CDER mai există şi alte asemenea artificii etimologice menite să dovedească „originalitatea" autorului, care devine tot mai evidentă. Astfel, se ştie că tot I.-A. Candrea a fost unul dintre cei mai convinşi partizani ai părerii că adjectivul **plăpând** provine din lat. *palpabundus* (un derivat de la *palpare* „a netezi uşor cu mâna, a dezmierda, a mângâia"). Citat de trei ori, în articolul nr. 6480, numele lui Candrea nu mai este acum omis, însă etimonul *palpabundus* este respins sub pretextul, pleonastic formulat, că acesta (ca şi *palpandus*) ar fi greu de admis din motive fonetice şi formale („es dificil de admitir, por razones foneticas y formales"; vezi CDER, p. 634, col. 1). Am văzut însă cu câtă uşurinţă au fost depăşite dificultăţile formale în trecerea de la *famelicus* la *flămând*. De data aceasta, Ciorănescu mai descoperă încă un motiv pentru care n-ar trebui să vedem în *plăpând* un continuator al lat. *palpabundus* cum credea mai ales Candrea. E vorba de faptul că adjectivul românesc nu este atestat mai devreme de secolul al XIX-lea, prin urmare nu există nici siguranţa folosirii lui în limba populară. Din informaţiile pe care le am şi care provin din mai multe surse rezultă că, deşi în scris apare atât de târziu, *plăpând* e totuşi cunoscut şi chiar destul de folosit în limba populară. Prin urmare, nimic nu se opune, din acest punct de vedere, moştenirii lui din latină, cum au mai crezut şi alţii în afară de Candrea (de pildă Puşcariu, Rosetti, Densusianu etc.). Ca în multe alte cazuri, Ciorănescu rezolvă, până la urmă, şi etimologia lui *plăpând* considerându-l o creaţie expresivă a cărui rădăcină ar fi *plăp-* (identic cu *pâlp-*, care a suferit o metateză). Cât priveşte terminaţia cuvântului, aceasta este mai puţin clară, însă prin invocarea unei analogii cu *blând* şi *flămând*, problema părea definitiv rezolvată. În final însă autorului îi mai vine o idee, cu ajutorul căreia dărâmă o bună parte din tot ceea ce construise recurgând la aceeaşi fecundă imaginaţie. Aducându-şi aminte că *plăpând* apare în opera unor scriitori abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Ciorănescu înclină să creadă acum că acest adjectiv a putut fi creat, în mod artificial, asemenea lui *tremurândă* şi *surâzândă*, care aparţin aceleiaşi epoci. Nimic mai fals decât această comparaţie a lui *plăpând* cu adjectivele gerunziale citate şi altele de acest gen apărute în plină epocă de manifestare a influenţei franceze. După cum se ştie, fiindcă a fost de mai multe ori demonstrat, adjectivele de felul lui *suferind, murind, tremurând, fumegând* etc.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

sunt calcuri lexico-gramaticale după participiile prezente corespunzătoare din limba franceză acordate în gen şi în număr cu substantivele determinate. Fiind întrebuințate ca adjective, aceste participii franțuzeşti au fost traduse în româneşte tot prin nişte adjective cu o structură similară. Astfel, fr. *souffrant* (cu femininul *souffrante*) a devenit în română *suferind, suferindă*; fr. *mourant*, *mourante* a fost redat prin *murind, murindă* (şi aşa a apărut sintagma *lebădă murindă*, calc. după *cygne mourant*; apoi *main tremblante* a fost tradus în română prin *mână tremurândă*; după modelul lui *souriant,-iante* a fost creat şi la noi *surâzând, surâzândă* etc. Cel puțin alte zece exemple aş mai putea cita din opera unor poeți şi scriitori ca: Gheorghe Asachi, Heliade Rădulescu, D. Bolintineanu, Cezar Bolliac, Grigore Alexandrescu, V. Alecsandri, C. Negruzzi şi chiar Eminescu (în prima perioadă a creației sale). Din punctul de vedere al modului în care au apărut în română, adjectivele gerunziale nu au absolut nimic în comun cu *plăpând* şi e de mirare că Ciorănescu n-a cunoscut ori a pierdut din vedere această deosebire atât de importantă. În mod evident, orice adjectiv gerunzial românesc se corelează cu un verb, care există în limbă şi de la care el provine. Or. *plăpând* nu poate fi direct raportat la vreun verb românesc, deci el trebuie altfel explicat decât în CDER.

V. OBSERVAȚII ASUPRA ETIMOLOGIEI MULTIPLE

1. Faptul că Ciorănescu nu avea o formație de lingvist, în general, şi de etimolog, în special, se ştie şi mai ales se poate dovedi în cele mai variate chipuri. Într-un timp m-am gândit să iau fiecare problemă importantă de etimologie şi s-o urmăresc în CDER, dar operația ar fi fost extrem de complicată, iar rezultatul îmi era deja cunoscut. În prea puținul spațiu de care mai dispun, voi încerca totuşi, să fac acest lucru măcar cu aşa-zisa *etimologie multiplă* (numită astfel de Alexandru Graur într-un studiu publicat în anul 1950 şi devenit ulterior o lucrare de referință adeseori citată)[11]. Alegerea nu este întâmplătoare, întrucât în acelaşi an se opreşte şi cea mai mare parte din bibliografia citată în CDER, adică în cuprinsul dicționarului propriu-zis. Comparând-o pe aceasta cu cea care este citată la sfârşitul lucrării (p. XIII–XVII) prima este mult mai bogată decât ultima, ce pare alcătuită în grabă şi cu numeroase lacune nu întotdeauna uşor de explicat. În ambele cazuri, surprinde ignorarea cunoscutei contribuții a lui Al. Graur privitoare la *etimologia multiplă*, deşi aceasta a apărut cu vreo *10 ani* înainte de publicarea ultimelor fascicule din CDER. Absența ei din bibliografia lui Ciorănescu nu se explică decât prin faptul că semnatarul dicționarului s-a mulțumit, în general, cu informațiile pe care le deținea din perioada anterioară anului 1950. Cele ulterioare acestui an

[11] Vezi Al. Graur, *Etimologie multiplă*, în SCL, I (1950), nr. 1, fascicula 1, p. 22–34. Acelaşi mic studiu a fost republicat (cu unele modificări neesențiale) în amplul volum *Studii de lingvistică generală* (variantă nouă), Bucureşti, 1960, p. 67–77.

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

lipsesc aproape cu desăvârşire; în schimb se fac unele afirmaţii prin care suntem asiguraţi că prezentul dicţionar este rodul unei munci personale „fără vreun ajutor sau colaborare”[12].

2. Revenind la etimologia multiplă, trebuie spus că, deşi Ciorănescu n-a cunoscut, probabil, niciodată ce s-a scris la noi despre această importantă problemă (**şi nici nu l-a mai interesat după ce şi-a văzut dicţionarul publicat**), el avea, totuşi, o vagă idee despre fenomenul în discuţie, atât de bine reprezentat prin unele indicaţii etimologice din Dicţionarul Academiei (coordonat de Sextil Puşcariu şi adeseori citat în CDER). În mod cert, mai ales de aici s-a inspirat Ciorănescu în redactarea articolului consacrat lui **lampă** în CDER (vezi nr. 4693, p. 463, col. 2), atunci când, la etimologia acestui cuvânt, înşiră opt surse externe, după cum urmează: „It. *lampa,* entrado por conductos diferentes: al. *Lampe*, fr. *lampe*, hg. *lámpa*, rus. *lampa*, ngr. *λάμπα*, tc. bg. *lamba*”. În Dicţionarul Academiei Române (abreviat de Ciorănescu: *DAR*) se admite pentru acelaşi neologism tot o origine multiplă, însă soluţia etimologică (aşa cum este formulată) mi se pare mult mai clară, mai argumentată şi, indiscutabil, mai apropiată de adevăr prin reducerea surselor externe la numai *cinci:* „– Neologism intrat pe diferite căi: din franţuzeşte *lampe* (în Ţara veche), din nemţeşte *Lampe* (în Ţara veche, Transilv. şi Bucov.), din rus. *lampa* (în Basar. şi, în parte, în Mold.), din ungureşte *lámpa* (în Transilv.) şi din neo-gr. *λαμπα* (în Muntenia); vezi DA, s.v. *lampă*).

Comparând indicaţiile etimologice din cele două dicţionare (CDER şi DA) se observă uşor că Ciorănescu a luat ca punct de plecare italiana (şi aici a comis prima greşeală), apoi a adăugat printre posibilele surse externe atât bulgara, cât şi turca, deşi primele atestări ale cuvântului ne îndreptăţesc să pornim de la neogreacă, prin care se explică vechea şi populara variantă a acestui cuvânt, care este *lambă* (vezi şi Al. Graur, *op. cit.*, p. 67). Chiar în italiană se admite că la originea lui mai îndepărtată acest cuvânt este grecesc, iar de unde provine acolo nu ne mai interesează. În orice caz, nu de la italiană trebuie pornit, în primul rând, pentru a explica prezenţa în limba română a lui *lampă*, iar – ca filiere puţin posibile – turca şi bulgara nu pot fi puse pe acelaşi plan cu franceza şi germana, care au contribuit cel mai mult la fixarea şi la generalizarea în limba noastră a acestui neologism internaţional. În *Probleme de etimologie* (p. 105) am arătat că mai ales prin franceză se explică o serie de unităţi frazeologice pe care noi le-am împrumutat din această

[12] Vezi CDER (p. VII) şi mai pe larg aceeaşi *prefaţă* din versiunea românească (în special p. 11), în care preocuparea autorului de a ne convinge cu privire la originalitatea dicţionarului este mai mult decât evidentă. Iată ce spune Ciorănescu despre CDER, în care vede „aproape un miracol” că a putut fi încheiat şi tipărit: „L-am terminat în condiţiile ştiinţifice cele mai dificile, la mai multe mii de kilometri de cea mai apropiată bibliotecă românească, fără să dispunem de cărţi proprii, fără vreun ajutor sau colaborare, decât aceea a numeroşilor prieteni, care ne-au furnizat cărţile absolut necesare” (p. 11). De remarcat că nu se dau nume concrete ale celor care i-au acordat autorului preţiosul lor ajutor. În aceeaşi *prefaţă* („scrisă cu zece ani mai târziu”), Ciorănescu ţine să precizeze: „Dacă memoria nu mă înşală, toate etimologiile pe care le propunem pentru prima oară sunt rodul muncii iniţiate în 1948” (vezi DER, p. 9).

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

limbă ori le-am calchiat parțial îmbogățind terminologia tehnico-ştiințifică în diverse domenii de activitate (cf. *lampă electrică* < *lampe électrique, lampă de miner* < *lampe de mineur, lampă de sudat,* după *lampe à souder* şi multe altele, care se găsesc în dicționarele de specialitate şi în lucrarea mai înainte citată.

3. În CDER, etimologia multiplă este ori complicată, fără a fi câtuşi de puțin necesar (ca în cazul lui *lampă*) ori simplificată sau chiar complet ignorată ca în zeci de alte cazuri, ce provin mai ales din rândurile neologismelor. Aleg un singur exemplu dintre cele vreo douăzeci pe care le am la îndemână. E vorba de **consiliu**, pe care Ciorănescu îl explică exclusiv prin lat. *consilium* (vezi CDER, nr.2346), uitând că acest substantiv intră în cel puțin zece combinații frazeologice mai importante, care au corespondente perfecte în limba franceză: *consiliu de miniştri* (cf. fr. conseil des ministres), *consiliu de stat* (cf. fr. conseil d'État), *consiliu municipal* (cf. fr. *conseil municipal*), *consiliu de război* (cf. fr. conseil de guerre), *consiliu de administrație* (cf. fr. conseil d'administration), *consiliu de disciplină* (cf. fr. conseil de discipline), *consiliu de familie* (cf. fr. conseil de famille), *consiliu de securitate* (cf. fr. conseil de securité), *Consiliul Superior al Magistraturii* (cf. fr. Conseil Supérieur de la Magistrature) şi altele mai puțin cunoscute. Cu sensul pe care îl are în aceste sintagme frazeologice, rom. *consiliu* nu poate fi explicat decât prin fr. *conseil*. De aceea, la etimologia neologismului românesc în discuție citim în Dicționarul Academiei: N.(eologism) după fr. şi din lat. *consilium*, idem (vezi DA, s.v.). Şi mai clar este din acest punct de vedere I.-A. Candrea, care (în CADE, s.v.) găseşte o formulă foarte potrivită pentru acest gen de etimologie multiplă: [lat. *consilium* + fr. *conseil*]. De aici înțelegem că există şi cazuri când un neologism se explică formal prin latină, iar semantic prin franceză (ori mai ales prin franceză).

4. O situație similară avem şi în cazul lui **stat**^{2} (cu pl. *state*), care, formal, seamănă cu lat. *status* şi ital. *stato*, dar înțelesurile sunt ale fr. *état*, arată tot Candrea şi are perfectă dreptate. O dovadă în acest sens e faptul că şi de astă dată există numeroase unități frazeologice româneşti care au fost calchiate după franceză: *om de stat* (cf. fr. homme d'État), *şef de stat* (cf. fr. chef d'État), *secret de stat* (cf. fr. secret d'État), *lovitură de stat* (cf. fr. coup d'État), *rațiune de stat* (cf. fr. raison d'État), *aparat de stat* (cf. fr. appareil d'État), *întreprindere de stat* (cf. fr. entreprise d'État), *ministru secretar de stat* (cf. fr. ministre secrétaire d'État) şi chiar *stat în stat* (care traduce fr. État dans l'État). Ciorănescu nu ține seama (printre multe altele) şi de familia frazeologică a unui cuvânt atunci când îi fixează acestuia etimologia, iar rezultatul este comiterea de noi inexactități, incertitudini sau simple neclarități, care abundă în CDER (şi mai ales în partea lui finală). Astfel, despre un cuvânt ca **stat**^{2} (atât de important, încât francezii îl scriu cu majusculă) Ciorănescu nu ne spune decât că este un derivat al verbului **a sta**, în a cărui familie lexicală îl şi încadrează alături de *stare, înstări, stătător, statornic, statut* şi în primul rând de dubletul *stat*^{1} „şedere" etc., la care trebuie adăugat şi *stat*^{3} „înălțime, statură". Precum vedem, se pierde din vedere că *stat*^{2} este un

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)

neologism şi că (dacă nu este tratat într-un articol separat ca în DLR, CADE etc.), atunci locul lui este printre aşa-zisele „derivate neologice” (în număr de vreo 20 şi toate înghesuite în acelaşi „megaarticol”, care este **a sta**; vezi CDER, nr. 8115, p. 786–787).

5. Cu altă ocazie (şi mai ales dacă va fi necesar) voi arăta că pentru semnatarul acestui dicţionar nu sunt suficient de clare nici alte probleme de etimologie ori care au tangenţe cu cea mai vastă şi mai complicată dintre toate ramurile ştiinţei limbii. Deocamdată aş vrea să reiterez părerea că e greu de înţeles cum o lucrare lexicografică de amploarea şi densitatea celei discutate aici a putut fi realizată într-un timp relativ scurt şi de către un singur om, care, pe deasupra, avea preocupări de o cu totul altă natură decât cea lingvistică şi mai ales etimologică. Marea cantitate de informaţii care există în CDER (de cele mai multe ori exacte) se opreşte, după cum am mai spus, în jurul anului 1950. Aceste bogate şi, adeseori, foarte valoroase informaţii contrastează, în chip izbitor, cu o serie de inexactităţi care nu pot fi socotite ale unui specialist autentic, din motivele arătate la momentul potrivit. În urma a numeroase constatări de ordin pur lingvistic, coroborate cu argumente de natură logică, am ajuns la concluzia că, dicţionarul analizat aici şi semnat de Alexandru Ciorănescu iese în multe privinţe din comun şi ridică o serie de întrebări la care nu e deloc uşor să răspundem Alte opinii sau noi argumente în sprijinul ideii susţinute aici ar fi bine venite şi chiar apreciate în cel mai înalt grad. De aceea, închei cu speranţa că **timpul va face, probabil, mai multă lumină în adevărata istorie a acestui dicţionar, care abia acum începe să fie scrisă**.

CONSIDERATIONS CONCERNING AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY: **CDER**

(Abstract)

While carefully examining the entire dictionary, the author of the present study has come to the surprising conclusion that in CDER there exists a great amount of exact information together with numerous etymologies which are either wrong or at least doubtful On the other hand, Cioranescu's research stops around the year 1950, while the dictionary was published almost ten years later. Although he has lived approximately forty years after the publication of the dictionary which he authored, Cioranescu never updated it, nor did he correct a series of undoubtful errors. Concerning this state of things, anyone might ask a number of questions which are very difficult to answer. Because of this, something seems to be out of order concerning this important etymological dictionary.

Cuvinte cheie: Al. Ciorănescu, dicţionar, etimologie, frazeologie, derivare regresivă, substrat, etimologie multiplă.

Key words: Al. Ciorănescu, dictionary, etymology, phraseology, back-formation, substratum, multiple etymology.

Facultatea de Litere
Universitatea din Bucureşti
Str. Edgar Quinet, nr. 5–7

BDD-A610 © 2009 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.118.9.146 (2024-04-26 04:34:50 UTC)